

ÜK(b)P KK EESTI BÜROO 1944–1947

TÕNU TANNBERG

Baltikumi hõivamise järel 1944. aastal (Kuramaal alistusid sakslased alles 1945. aasta mais) vajas Moskva täiendavat institutsiooni, mis kontrolliks sovetiseerimist kõigis kolmes Balti liiduvabariigis. Liiduvabariikide juhtkondi ei saanud Moskva lõpuni usaldada. Pealegi oli Balti liiduvabariikides vaja ellu hakata viima sellist poliitikat, millega kohalikud võimurid polnud varasemalt kokku puutunud. Seega vajasid liiduvabariikide juhtkonnad Moskva meelest ka „asjalikku” juhendamist uuesti käivitunud sovetiseerimisprotsessi läbiviimisel. 1944. aasta novembris-detsembris loodi kõigi kolme Balti liiduvabariigi (1945. aastal ka Moldaavia NSV) jaoks eraldi Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (edaspidi ÜK(b)P KK) bürood, mis pididki hakkama täitma kontrolli- ja abistamisfunktsioone. ÜK(b)P KK Eesti Büroo moodustati sama aasta novembris, tuginedes ÜK(b)P KK Organisatsioonilise Büroo (Orgbüroo) 30. oktoobri 1944. aasta otsusele „Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest”.

Tegemist oli tollases kommunistliku partei struktuuris üsna omapäraste institutsioonidega, nimelt ei näinud selliste parteiorganite loomist ette mitte mingisugused partei normdokumendid. Kuid samas tuleb tähele panna, et taolisi erakorralisi institutsioone oli NSV Liidus varemgi kasutatud. Kui üldisemalt analüüsida NSV Liidu keskvoimu praktikast sovetiseerimise teostamisel erinevates piirkondades, siis selgub, et juba alates 1920. aastatest oligi üheks iseloomulikumaks jooneks vajadusel Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi VK(b)P) KK, hiljem ÜK(b)P KK käepikendusena erakorraliste büroode või volinike institutsiooni ellukutsumine piirkondades, kus oli eesmärgiks kiirkorras Moskva poliitikat läbi viia. Seda eesmärki täitsid näiteks 1920. aastatel eksisteerinud VK(b)P KK Kaug-Ida Büroo (1920–1925), Kaukaasia Büroo (1920–1922) ja Turkestani Büroo (1920–1922). Sarnast rolli etendas ka aastatel 1922–1934 tegutsenud VK(b)P KK Kesk-Aasia Büroo.

Balti riikide okupeerimise järel 1940. aasta suvel lahendati Moskva „käepikenduse” küsimus Eestis, Lätis ja Leedus esialgu NSV Liidu täievoliliste esindajate ametikoha sisseseadmiseks, mis hiljem muudeti ÜK(b)P KK ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu volinikeks. Ametlikult kinnitati need volinikud – endised NSV Liidu täievolilised esindajad Vladimir Botškarjov (Eestis), Nikolai Pozdnjakov (Leedus) ja Vladimir Derevjanski (Lätis) – ametisse Poliitbüroo 16. septembri 1940. aasta istungil.¹ 1944. aastal kui Balti riigid uuesti okupeeriti, siis ei taastatud enam volinike institutsiooni, vaid moodustati liiduvabariikide bürood Keskkomitee juures, mis said 1940. aastal sisseseatud volinike institutsiooni tegevuse jätkajateks.²

Liiduvabariikide büroode puhul oli tegemist institutsiooniga, millest nõukogudeaegne ajalookirjandus üsna vähe kirjutas, kuid päris maha seda Moskva käepikendust siiski ei vaikitud. ÜK(b)P KK Eesti Büroo loomist Gustav Naani toimetamisel ilmunud esimesed nõukogulikud Eesti NSV ajaloo üldkäsitlused ei maini. 1952. aasta väljaandes on küll eraldi alapeatükk kodanliku

¹ *Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг.* (Moscow: РОССПЭН, 1999), 438, footnote 7.

² Et eraldi ÜK(b)P KK liiduvabariigi büroo ja ÜK(b)P KK liiduvabariigi voliniku institutsioon oli sarnaste funktsioonidega, seda näitab kasvõi see, et Venemaa Riiklikus Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiivis on nende jaoks ühine arhiivifond (*Российский государственный архив социально-политической истории: Краткий справочник. Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ*, Выпуск 3 (Moscow: РГАСПИ, 2004), 106).

natsionalismi vastasest võitlusest, kuid see keskendub siiski 1950. aasta märtsipleenumile³ ning jätab osutamata, kus see „suur võitlus” alguse sai ja millist rolli selles protsessis etendas ÜK(b)P KK Eesti Büroo.⁴ 1957. aasta kordustrukis⁵ pole bürood samuti mainitud nii nagu ka 1971. aastal ilmunud Eesti NSV ajaloo kolmandas köites.⁶ Seevastu 1972. aastal ilmunud EKP ajaloo ülevaade ei vaiki enam maha ÜK(b)P KK Orgbüroo 30. oktoobri 1944. aasta otsust „Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest” ning märgib, et nimetatud otsus oli mitmete teiste otsuste kõrval aluseks EKP „parteipoliitilise ja ideoloogilise töö parandamisele”.⁷ Märkimata ei jää selles väljaandes ka otsusega antud suunis kodanliku natsionalismi vastase võitluse tõhustamiseks, ideoloogiatöö edendamiseks ning kultuurielu suunamiseks.⁸ Äramärkimist leiab ka ÜK(b)P KK Eesti Büroo loomine 11. novembril 1944 „pideva praktilise abi andmiseks” liiduvabariigi juhtkonnale.⁹ Kuid iseloomulik on, et Eesti Büroo loomist ei seostata 30. oktoobri otsusega ning lähemalt ei kõnelda ka teistest abinõudest, mis selle otsuse ellurakendamiseks kaasnesid. Ametliku parteiajaloo seisukohti korratakse ka koguteoses „Eesti rahvas Suures Isamaasõjas”¹⁰ ja 1983. aastal avaldatud EKP ajaloo lühiülevaates.¹¹ Tollase Eesti NSV üks juhtivaid parteiajaloolasi ja parteilise ajalooteaduse kujundajaid Aleksander Panksejev omakorda tões Eesti Bürood silmas pidades, et see „omapärane juhtiv organ aitas ÜK(b)P Keskkomiteel pidada kontakti vabariigi parteiorganisatsiooniga ning juhtida operatiivselt selle tööd”.¹² Ühtlasi pidas A. Panksejev büroo loomist tollastes oludes „täiesti õigustatuks”.¹³

Olukord hakkas muutuma 1980. aastate teisel poolel, mil *perestroika* ajal hakati ajaloo valgeid ja musti laiike tõepärasema infoga täitma. 1944. aasta sündmustele pööras esimest korda suuremat tähelepanu Kalev Tammistu, kes esimesena tõi avalikkuse ette 1950. aasta märtsipleenumi telgitagused, tuginedes senikasutamata arhiivainesele. Samuti leidis selles sarjas põhjalikumalt käsitlemist 30. oktoobri 1944. aastal ÜK(b)P KK Orgbüroos vastuvõetud Eesti NSV-d puudutav otsus ning ka hilisemad meetmed.¹⁴ Taasiseseisvunud Eestis on ÜK(b)P KK Eesti Büroo loomine ja tegevus samuti leidnud varasemast hoopis põhjalikumalt uurimist, seda nii eriuurimustes¹⁵ kui ka

³ EK(b)P KK 1950. aasta märtsipleenumil tagandati suur osa EK(b)P KK ja Eesti NSV juhtkonnast ning asendati keskviimule sobivamate isikutega. Samuti toimus pleenumi otsuste tulemusena puhastus Eesti haritlaskonna seas.

⁴ Gustav Naan (ed), *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952), 443–444.

⁵ Gustav Naan (ed), *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)*, 2nd edition, (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957), 577.

⁶ Viktor Maamägi (Editor-in-Chief), *Eesti NSV ajalugu, 3. köide: 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971).

⁷ *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, 3. osa (juuli 1940 – 1958. aasta)* (Tallinn: Partei Ajaloo Instituut, 1972), 213.

⁸ Ibid., 215, 282. Samas on osutatud ka sellele, et 1946. aasta augustis arutati E(b)P KK pleenumil eraldi 30. oktoobri 1944. aasta otsuse täitmist liiduvabariigis.

⁹ *Ülevaade*, 191.

¹⁰ Leonid Lentsman (Editor-in-Chief), *Eesti rahvas Suures Isamaasõjas. 2. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa täieliku vabastamise ja sõja võiduka lõpuleviimise eest aastail 1944–1945* (Tallinn: Eesti Raamat 1977), 446.

¹¹ Aleksander Panksejev (ed), *Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 123.

¹² Aleksander Panksejev, *Suure heitluse aastail. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas aastail 1941–1945* (Tallinn: Eesti Raama, 1975), 94.

¹³ Ibid.

¹⁴ Kalev Tammistu, „Tasalülitamine 5,” *Õhtuleht*, 3. mai 1989.

¹⁵ Enn Tarvel (comp), *Eestimaa kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 39–41; Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O. Kuuli, 1999), 90.

ülevaateteostes.¹⁶ Eraldi väärrib siinkohal esiletoomist Kaljo-Olev Veskimäe raamat EK(b)P KK Büroo tegevusest, kus pikemalt on kirjeldatud samuti ÜK(b)P KK Eesti Büroo tegevust.¹⁷

Kõigi eespool loetletud uuemad käsitlused tuginevad suuremal või vähemal määral Eesti Riigiarhiivi Filiaali (endise Parteiarhiivi) materjalidele, kuid kasutamata on jäänud büroo enda dokumendid, mis asuvad Moskvaa Venemaa Riiklikus Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiivis. Nimetatud arhiivi materjale on antud teema seisukohast kõige põhjalikumalt kasutanud Jelena Zubkova, kes on oma senistes uurimustes asjatundlikult käsitletud sõjajärgset sovetiseerimisprotsessi Baltikumis, sealhulgas ka ÜK(b)P KK Eesti Büroo kohta.¹⁸ Osaliselt on nimetatud büroo dokumente kasutanud David Feest oma põhjalikus uurimuses, mis käsitleb sõjajärgset kollektiviseerimist Eesti NSV-s.¹⁹ Antud teema seisukohalt on olulised ka uurimused Läti ja Leedu büroode kohta, mis pärinevad Geoffrey Swaini²⁰ ja Vytatutas Tininise²¹ sulest.

Ametlikult moodustati ÜK(b)P KK Eesti ja Leedu bürood vastavalt Poliitbüroo 11. novembri ja Läti büroo 29. detsembri 1944. aasta otsustega.²² Büroode loomine oli tegelikult üheks abinõuks Kremli meetmete plaanis Baltikumi sovetiseerimisel, mis oli arutlusel ÜK(b)P KK Orgbüroos 1944. aasta oktoobri lõpus – novembri alguses ning mille tagajärjel võeti vastu ka eraldi otsused „vigadest ja puudustest” kõigi kolme Balti liiduvabariigi parteiorganisatsiooni töös.²³ ÜK(b)P KK Läti Büroo loomine detsembri lõpus – Eesti ja Leedu büroodest hiljem – oli seotud eelkõige sellega, et suur osa Läti territooriumist oli jätkuvalt sõjatsoon ja kindlasti mitte sel põhjusel, et tollasel Läti juhtkonnal õnnestus Moskvaa selle institutsiooni loomine oskusliku käitumisega edasi lükata. Viimast seisukohta esindab K.-O. Veskimägi, nimetades selles kontekstis Nikolai Karotamme argpüksiks.²⁴ N. Karotamme on selles kontekstis siiski liigne argpükslikkuses süüdistada. Kui vaadata ÜK(b)P KK Orgbüroos vastuvõetud otsustele eelnenud liiduvabariikide „eneseanalüüsi”, siis selgub, et N. Karotamme Moskvaa saadetud aruande toon oli üsna vaoshoitud.²⁵ Seevastu Läti NSV parteijuht Janis Kalnbērziņš teatas juba sel ajal Kremli, et nemad ise sovetiseerimisega hakkama ei saa ja vajavad seetõttu „kaadriabi”.²⁶

¹⁶ Ago Pajur, Tõnu Tannberg (eds), *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* (Tartu: Ilmamaa, 2005), 268–270.

¹⁷ Kaljo-Olev Veskimägi, *Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistlik Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega* (Tallinn: Varrak, 2005), 100–104.

¹⁸ Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль, 1940–1953*, История сталинизма (Moscow: РОССПЭН, 2008); Елена Зубкова, „Советский фактор в Балтийском регионе: кадровая политика как механизм советизации (1944–1947 гг)” – *Сталин. Сталинизм. Советское общество: Сборник статей* (Moscow: ИРИ РАН, 2000), 194–211; Елена Зубкова, „Москва и Балтия: механизмы советизации Латвии, Литвы и Эстонии в 1944–1953 годах” – *Труды института российской истории*, Выпуск IV (Moscow: ИРИ РАН, 2004), 266–283.

¹⁹ David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfs 1944–1953* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2007).

²⁰ Geoffrey Swain, „„Cleaning up Soviet Latvia”: the Bureau for Latvia (Latburo), 1944–1947” – Olaf Mertelsmann (ed), *The sovietization of the Baltic States, 1940–1956* (Tartu: Kleio, 2003), 63–84.

²¹ Vytatutas Tininis, *Komunistinio režimo nuskialtimai Lietuvoje 1944–1953*, vol. 1 (Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2003), 98.

²² ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты 1945–1953 (Moscow: РОССПЭН, 2004), 23.

²³ Kõik need dokumendid on tänaseks publitseeritud: Тыну Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956). Исследования и документы*, История сталинизма (Moscow: РОССПЭН, Фонд „Президентский центр Б. Н. Ельцина”, 2010).

²⁴ Veskimägi, 103.

²⁵ N. Karotamme ülevaade EK(b)P KK tegevusest, 24. oktoober 1944, RGASPI 17.117.459, 6–58.

²⁶ J. Kalnbērziņše kiri G. Malenkovile, 2. november 1944, RGASPI 11.117.464, 21.

Poliitbüroo 11. novembri otsuse kohta, millega moodustati ÜK(b)P KK Eesti büroo, andis N. Karotamm 1944. aasta detsembri alguses toimunud EK(b)P KK pleenumil viibijatele teada järgmist: „Peale selle otsustas ÜK(b)P poliitbüroo 11. nov. s.a. asutada Eestis ÜK(b)P KK büroo viieliikmelises koosseisus /.../”.²⁷ Büroo esimeheks nimetati tollases Kremli võimuladvikus küllaltki olulist rolli etendanud Nikolai Šatalin. Ta oli väga tihedalt seotud Stalini lähikondlase Georgi Malenkoviga, kes 1930. aastate teisest poolest alates sisuliselt kureeris üleliidulist kaadripoliitikat. Šatalin oli tema parem käsi selles töös. Ta oli vaieldamatult üks üleliidulise keskkomitee juhtivaid aparaaditöötajaid. Tema – nii kõrge aparaaditöötaja – Eestisse tööle nimetamine 1944. aasta lõpus oli seotud Kremli sisemise võimuvõitlusega.²⁸ See oli aeg, mil Georgi Malenkovi positsioonid nõrgenesid ning seda kasutasid ära tema konkurendid, kes pagendasidki Šatalini kui Malenkovi ühe lähima abilise Eestisse sovetiseerimist juhtima. 1944. aasta lõpus – 29. detsembril – sai temast ka Läti büroo esimees.²⁹ Leedu büroo aga suunati juhtima Mihhail Suslov, kelle kohta on senises ajalookirjanduses arvatud, et ta oli „arvatavasti järelvalvaja ka teise kahe Balti büroo juhi üle”.³⁰ Nii see kindlasti ei olnud. Tollal oli hoopis tähtsamaks figuuriks N. Šatalin ja M. Suslovi tõus imperiumi mõjukaks ideoloogiavalvuriks ootas alles ees.³¹ Leetu suunati M. Suslov ÜK(b)P Stavropoli kraikomitee esimehe kohalt.³² M. Suslovi juhtimisel pidas Leedu büroo oma esimese istungi 21. detsembril 1944. aastal.³³

N. Šatalin jäi Eesti büroo etteotsa kuni tema Moskvasse tagasikutsumiseni 1946. aastal,³⁴ mil büroo uueks esimeheks sai Georgi Perov. Ka tema küllalt oluline isik Kremli võimukoridorides. Majandusharidusega G. Perov oli 1930. aastate teisel poolel juhtiv parteitegelane Leningradis, seejärel lühikest aega tööl parteikontrollikomisjonis, riigipangas ning aastatel 1943–1944 oli ta Vene NSFV esimehe asetäitja.³⁵ 1944. aasta lõpus, ÜK(b)P KK Eesti büroo loomisel, määrati ta N.

²⁷ N. Karotamme ettekanne EK(b)P KK pleenumil, 1. detsember 1944 ERAF 1.4.104, 10. Siinkohal tuleb arvestada, et tegemist on üsna kehvast stenogrammiga, mille kvaliteeti iseloomustas ehk kõige paremini tollase ENSV hariduse rahvakomissari Jüri Nuudi märkus oma kõneteksti lõpus pärast arvukate paranduste tegemist. J. Nuut on kirjutanud 11. detsembril 1944 järgmist: „Masinakirjas antud „stenogramm” tekst on eriti teisel poolel täiesti segane, sisaldades mõttetuid sõnade virnu ja kohati minu väljendustele otseselt vastupidiseid väiteid. Väidan kategooriliselt, et säärast segast juttu mina Presiidiumi kateedril pole ajanud. Püüdsin korrigeerida esitatud teksti nõnda, et ta enam-vähem sisuliselt vastaks sellele, mida rääkisin“ (ERAF 1.4.105, 81). Mitu sõnavõtjat (nt H. Kruus) on aga ilmselt stenogrammi andnud enda kirjutatud kõne teksti. N. Karotamm seda stenogrammi parandanud ei ole.

²⁸ Юрий Жуков, *Сталин: тайны власти* (Moscow: ВАГРИУС, 2005), 274–276.

²⁹ ÜK(b)P KK Läti Büroo loomise ning ka N. Šatalini tegevuse kohta Lätis vt põhjalikumalt: Swain, 63–84.

³⁰ Romuald J. Misiunas and Rein Taagepera, *Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990* (Tallinn: Koolibri, 1997), 82.

³¹ M. Suslovi Leedu perioodi kohta vt lähemalt: Donald O’Sullivan, „Reconstruction and Repression – the Role of M.A. Suslov in Lithuania, 1944–1946,” *Forum für Osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, Heft 1 (2000): 175–208.

³² Жуков, 275.

³³ Tininis, 98.

³⁴ ÜK(b)P KK Eesti ja Läti Büroo esimehe kohalt lahkumise järel sai N. Šatalinist Orgbüroo liige ning KK kaadralitsuse esimehe esimene asetäitja. 1947. aastal nimetati ta ajakirja „Партийная жизнь” peatoimetajaks ning aastal 1950 Keskkomitee plaani-rahandus-kaubandusosakonna juhatajaks. J. Stalini surma järel sai N. Šatalinist kaheks aastaks NLKP KK sekretär. Seejärel oli ta lühikest aega Primorje kraikomitee esimene sekretär (1955–1956), riigikontrolli ministri asetäitja (1956–1957) ning NSV Liidu MN Nõukogude Kontrolli Komisjoni liige (1957–1960). 1960 läksi pensionile, suri 1984. aastal. Vt. tema elulugu lähemalt: Юрий Горячев. *Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б). Историко-биографический справочник* (Moscow, 2005), 424; Константин Залесский, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь* (Москва: Вече, 2000), 487.

³⁵ Eestist lahkumise järel oli Georgi Perov (1905–1979) NSVL MN j.a. Kolhoosiasjade Nõukogu sekretär (1947–1948), seejärel Riigiplaani aseesimees (1948–1955 ja 1957–1958), Riikliku Majanduskomisjoni aseesimees (1955–1957), Riikliku Plaanikomitee esimehe esimene asetäitja ning NSVL MN Büroo Hindade Komisjoni esimees (1959–1962). Viimases kahes ametis oli ta ühtlasi ministri staatuses. 1962 läks pensionile, suri 1979. aastal. Vt. tema elulugu lähemalt: Сергей Гарнюк. *Совет Народных Комиссаров СССР. Совет Министров СССР. Кабинет Министров СССР. Энциклопедический справочник* (Moscow, 1999), 396; Владимир Ивкин. *Государственная власть СССР,*

Šatalini asetäitjaks. Tema ajal sai Eesti büroo aseesimeheks Viktor Jefremov. N. Šatalini Moskvasse kutsumise järel jäi vabaks ka Läti büroo esimehe koht, kelleks nimetati Vassili Rjazanov, kes oli aastail 1944–1945 Eesti büroo vastutav töötaja, kuid 1945. aastal sai temast N. Šatalini asemik Läti büroos.³⁶ Läti büroo likvideerimise järel sai aga V. Rjazanovist ÜK(b)P KK instruktor, kes hakkas tegelema Balti liiduvabariikidega ning mõne aja pärast on ta juba ka Eestit kontrollimas.³⁷ M. Suslovi ärakutsumise järel sai Leedu büroo etteotsa Vassili Štšerbakov.³⁸

Büroo koosseisu kuulusid lisaks Moskvast saadetud tegelastele ka liiduvabariigi kommunistliku partei ja täitevvõimu esindajad: EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm ja valitsusjuht Arnold Veimer.³⁹ Tähelepanuväärne on tõsiasi, et esialgsete kavade kohaselt ei pidanud liiduvabariigi juhtkonna esindajad üldse büroo koosseisu kuuluma, kuid hiljem sellest jäigast seisukohast loobuti.⁴⁰

Büroo koosseisu kuulus ka olulise figuurina julgeolekuorganite (Siseasjade Rahvakomissariaat – edaspidi NKVD, ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat – edaspidi NKGB) volinikud. Eestis tegutses sellel ametikohal alguses Nikolai Sazõkin, hiljem Nikolai Gorlinski.⁴¹ Julgeolekuorganite keskaparaadis kõrgelt hinnatud tegelaste nimetamine büroo volinikeks näitas küllalt selgelt, et Moskva jaoks polnud Eesti sugugi teisejärguline piirkond. Pole kahtlust, et N. Sazõkini ja N. Gorlinski varasemat kogemust loodeti ära kasutada Eesti sovetiseerimisel. Nii oli Sazõkin olnud 1941. aasta suvel Moldaavia NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar, kes viis seal läbi suurküüditamise.⁴² Sõja ajal tegutses ta alguses Lõunarinde eriosakonna⁴³ ülemana, seejärel oli NKVD keskaparaadis 3. osakonna ülem.

Sazõkin nimetati Eesti volinikuna ametisse 22. novembril 1944. aastal, mil tal tuli kohe aktiivselt lülituda vastupanuliikumise mahasurumisse. Nimelt oli sel ajal just Eesti Moskva jaoks kolmest Balti liiduvabariigist kõige ohtlikum piirkond, mida oli keskusest „rahustama” saadetud operatiivgrupp tollase NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissari Vsevolod Merkulovi endaga eesotsas. Moskva tähelepanu fookusseerimine Eesti NSV-le oli tollal seotud eelkõige tõsiasjaga, et 1944. aasta oktoobri alguses jõudis NSV Liidu julgeolekuorganiteni täpsem informatsioon Otto Tiefi valitsuse loomisest.⁴⁴ Sazõkin jäi Eesti Büroo koosseisu kuni 1945. aasta septembrini.

вышние органы власти и управления и их руководители 1923-1991. Историко-биографический справочник (Moscow: РОССПЭН, 1999), 468-469; Tarvel, 40, footnote 47.

³⁶ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 451.

³⁷ V. Rjazanov oli ÜK(b)P KK inspektor aastatel 1947–1948. Seejärel siirdus ta NSV Liidu kinematograafiaministri asetäitjaks (1948–1953), seejärel oli kultuuriministeeriumi kinematograafia peavalitsuse ülema asetäitja ja ülem (1953–1954) ja sama ministeeriumi kaadrialitsuse ülem (1954–1957). Lühikest aega oli ta ka ajakirja „Кинотехник” toimetaja ja seejärel kuni pensionile minekuni 1966. aastal NSVL MN j.a. Usuasjade Nõukogu esimehe asetäitja.

³⁸ Tininis, 98.

³⁹ EK(b)P KK 1944. aasta detsembripleenumi stenogramm ütleb N. Karotamme sõnul, et büroosse „kuuluvad järgmised seltsimehed ÜK(b)P-st: Šatulin, Perov, Sossõlkin, ja ENSV seltsimehed Karotamm ja Veimer”. Seega esialgu oli stenografeerijal raskusi „Moskva seltsimeeste” õigete nimekujude meeldejätmisega. Vt. lähemalt: N. Karotamme ettekanne EK(b)P KK pleenumil, 1. detsember 1944, ERAF 1.4.104, 10.

⁴⁰ Зубкова, Прибалтика.

⁴¹ Vt. nende elulugusid lähemalt: Никита Петров, Константин Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*, (Moscow: Звенья), 372–373; Никита Петров, *Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954 гг. Справочник* (Moscow: Мемориал, Звенья, 2010), 303–304.

⁴² N. Sazõkini tegevuse kohta Moldaavias aastatel 1940-41 vt. lähemalt: http://baza.md/engine/print.php?newsid=43&news_page=1 [20.05.2011].

⁴³ Vene keeles *Особый отдел* – riikliku julgeoleku allüksus Punaarmee ja hiljem ka Nõukogude Armeed väekoondistes ja üksustes, mis tegeles järelevalvega isikkoosseisu üle ning vastuluurega.

⁴⁴ Vt. lähemalt: Tõnu Tannberg, „Wie bekämpft man die Waldbrüder? Die baltische Frage im Kreml Ende 1944,” *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 4 (2009), 190–209.

Eesti oludes kulus kindlasti marjaks ära ka Gorlinski kogemus, mille ta sai Ukraina NSV siseasjade rahvakomissari asetäitjana aastatel 1938–1940. Seejärel leidis Gorlinski rakendust julgeolekuorganite keskaparaadis. Nii Sazõkin kui Gorlinski olid mõlemad Lavrenti Beria usaldusalused. Stalini surma järel sai nendest 1953. aastal ühendatud siseministeeriumi⁴⁵ kesksete osakondade juhatajad.⁴⁶ Enne seda oli aga Gorlinski jõudnud lühikest aega – 1949. aasta veebruarist kuni aprillini – olla Leedu NSV julgeolekuminister, kes viis läbi märtsiküüditamise. Seejärel siirdus ta Leningradi julgeolekuvalitsuse ülemaks. Tema oli ka üheks oluliseks võtmeisikuks „Leningradi süüasjas”. Varasema ministrikogemusega oli muuseas ka Läti Büroo julgeolekuvolinik Aleksei Babkin, kes oli aastatel 1940–1943 Kasahhi NSV siseasjade ja julgeoleku rahvakomissar. Aastatel 1944–1945 oli ta aga Tšeljabinski oblasti NKGB valitsuse ülem. Läti Büroo julgeolekuvolinikuks oli A. Babkin 1945. aasta märtsist kuni 1947. aasta aprillini.⁴⁷

Tabel. Moskva julgeolekuvolinikud Balti liiduvabariikides 1944–1945⁴⁸

Liiduvabariik	Julgeolekuvolinik	Ametis	Endine amet
Eesti NSV	3. järgu julgeolekukomissar Nikolai Sazõkin	22.11.1944– 14.09.1945	NKGB 2. osakonna ülem
	3. järgu julgeolekukomissar Nikolai Gorlinski	14.09.1945– aprill 1947	Krasnodari krai NKGB valitsuse ülem
Läti NSV	3. järgu julgeolekukomissar Aleksei Babkin	10.03.1945– 21.04.1947	Tšeljabinski oblasti NKGB valitsuse ülem
Leedu NSV	Julgeolekukomissar Ivan Tkatšenko	14.12.1944– 21.04.1947	Stavropoli oblasti NKGB valitsuse ülem

Julgeolekuorganite volinike ülesandeks oli koha peal koordineerida vastupanuliikumise lämmatamist ja ühiskonna puhastamist „vaenulikest elementidest”. Kuid laiemalt vaadates pidid büroode julgeolekuvolinikud hoidma silma peal kogu ühiskonnas toimuval. Nende ülesandeks oli ka järelevalve liiduvabariigi juhtkonna ja samuti büroo juhtide üle ning vastava informatsiooni edastamine otse Moskvasse. Siinkohal on suurepäraseks näiteks ÜK(b)P KK Leedu Büroo julgeolekuvoliniku Ivan Tkatšenko tegevus,⁴⁹ kes näiteks 1945. aasta juunis informeeris isiklikult⁵⁰ Lavrenti Beriat olukorrast Leedu NSV juhtkonnas. Beriat informeeriti sellest, kui usinasti keegi töö käib ning mis veelgi olulisem – kui loiuult ja vastumeelselt tegeletakse „nõukogudevastaste elementide” vastase võitlusega. Ühtlasi osutatakse ka tõsiasjale, et liiduvabariigi juhtkond on pidanud ka nõupidamisi kinniste uste taga, kuhu ei ole kutsutud „vene seltsimehi”, pidades silmas

⁴⁵ Pärast Stalini surma liideti riikliku julgeoleku ministeerium 1953. aastal siseministeeriumiga. 1954. aastal eraldati riikliku julgeoleku valdkond uuesti siseministeeriumist, nüüd aga Ministrite Nõukogu juures asuva riikliku julgeoleku komiteena (KGB).

⁴⁶ L. Beria langus mõistagi mõjutas kardinaalselt ka tema lähikondlaste edasist karjääri. 1954. aastal vallandati N. Sazõkin julgeolekuorganitest ja tal tuli edasi leiba teenida keskmise masinatööstuse ministeeriumi süsteemis. Suri 1985. aastal Moskvast. N. Gorlinski oli vallandatud julgeolekuorganitest tegelikult lühikeseks ajaks juba 1951. aastal, kuid 1953. aastal tehti seda uuesti põhjusel, et ta olevat kuritarvitanud ametikohta ning tegelenud riigivara riisumisega; samuti ei jäänud tähelepanuta tema osalus „Leningradi süüasjas”. 1954. aastal võeti temalt kõik sõjaväelised auastmed ja järgmisel aastal visati ka parteist välja. 1964. aastal aga anti talle kindralleitnandi auaste tagasi. Suri 1965. aastal.

⁴⁷ Петров and Скоркин, 97.

⁴⁸ Tabel koostatud: Петров, 85, 108 järgi.

⁴⁹ I. Tkatšenko oli M. Suslov kaasa toonud Stavropolist, kus viimane oli olnud krai julgeolekuülem.

⁵⁰ Moskvasse saadetud informatsioonil oli tõepoolest lisaks märkele „Täiesti salajane” eraldi lisatud: „Isiklikult”.

eelkõige Leedu K(b)P teist sekretäri Aleksandr Issatšenko.⁵¹ Tkatšenko ei jätnud aga ka märkimata, et Leedu Büroo esimees M. Suslov „töötab vähe” ning teda võib töö ajal sageli kohata „ilukirjandust lugemas”, lisaks olevat ta enamiku ajast olnud Moskvas ning teinud vaid 1–2 väljasõitu maakondadesse.⁵² Kuid büroode julgeolekuvolinike põhiülesandeks oli kindlasti ikkagi vastupanuliikumise vastase võitluse juhtimine ja koordineerimine.

Lisaks büroo ametlikele liikmetele etendasid küllalt rolli veel teisedki bürooga seotud ametimehed. Hulga n-ö tehniliste töötajate (tõlgid, masinakirjutajad jne.) kõrval oli ametis ka hulk nn vastutavaid töötajaid, kes sekkusid olulisel määral ka sisulistesse küsimustesse, analüüsisid kogutud informatsiooni, koostasid märgukirju, osalesid partei- ja täitevõimu organite koosolekutel, kohtusid „rahvaga” jne. Nemad olid tegelikult büroo esimehe ja tema asetäitja abid. Mis puutub Eesti büroosse, siis kokku oli sellega aastatel 1944–1947 seotud üle 30 inimese.⁵³

Liiduvabariikide büroode esindajad osalesid aktiivselt ka kohalike kommunistliku partei keskkomiteede büroode istungitel. ÜK(b)P KK Eesti Büroo tegutsemisajal 1944. aasta detsembrist kuni 1947. aasta märtsini peeti kokku 233 EK(b)P KK Büroo istungit ning vaid 10 korral ei olnud nendel kohal Moskva büroo esindajat. Kaljo-Olev Veskimägi arvestuse järgi osalesid sel ajavahemikul EK(b)P KK Büroo istungitel kokku vähemalt 12 erinevat üleliidulise büroo töötajat. Büroo esimene esimees – N. Šatalin – käis kohal 1944. aasta lõpus ning siirdus seejärel Riiga ka ÜK(b)P KK Läti Bürood juhtima ning järgmisel – 1945. aastal – on ta kohal ainult kahel korral. Seevastu tema asetäitja ja hilisem büroo esimees G. Perov on kohal käinud 92 korral. Lisaks on aktiivsemad EK(b)P KK Büroo istungitel osalejad veel Viktor Jefremov (89), Feodor Kalošin (24), N. Gorlinski (13) ja Nikolai Sutovski (9).⁵⁴

Liiduvabariikide bürood olid aruandekohustuslikud ÜK(b)P KK ees. Kohalikule võimule olid nende direktiivid ja korraldused täitmiseks. Enamasti kehtis põhimõte, et olulisemad küsimused arutati enne läbi ÜK(b)P KK Eesti Büroos, seejärel tulid need arutlusele ka EK(b)P KK Bürool. Tegemist ei olnud siiski mitte EK(b)P KK Bürood dubleeriva institutsiooniga, st. kõiki küsimusi loomulikult üleliidulisel bürool ei arutatud. Juhul, kui mingi liiduvabariigi juhtkonna poolt vastuvõetud otsus või pöördumine Moskva poole ei meeldinud üleliidulise büroo esindajatele, siis tuli see otsus ümber vaadata. Nii näiteks tunnistas ÜK(b)P KK Eesti Büroo istungil 5. juunil 1945. aastal ekslikuks Nikolai Karotamme kiri tollasele NSV Liidu välisministrile Vjatšeslav Molotovile, kus Eesti parteijuht oli teinud ettepaneku sisse seda diplomaatilised suhted Eesti NSV ja Rootsi vahel. Karotamm oli veendunud, et Eesti NSV saatkonna avamine Rootsis aitaks paremini repatrieerida pagulusse läinud eestlasi. ÜK(b)P KK Eesti Büroo aga tunnistas selle kirja saatmise vääraks, sest seda ei kooskõlastatud bürooga.⁵⁵

N. Karotamm on büroo rolli juba eespool tsiteeritud EK(b)P KK detsembripleenumi kõnes välja toonud järgmiselt: „Selle büroo ülesandeks on juhtida EK(b)P kõikide tema eesseisvate ülesannete lahendamise, aidata kogu tööd parandada, parandada vigu, ületada need puudused, mis töös on ja

⁵¹ ÜK(b)P KK Leedu Büroo NKGB ja NKVD voliniku I. Tkatšenko eriteade L. Beriale, 19. juuni 1945. *ЛУБЯНКА. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946* (Moscow: Международный фонд "Демократия", 2006), 528–532.

⁵² ÜK(b)P KK Leedu Büroo NKGB ja NKVD voliniku I. Tkatšenko eriteade L. Beriale, 19.06.1945. – *ЛУБЯНКА*, 532. I. Tkatšenko tegevuse kohta vt. lisaks: Arvydas Anušauskas (ed.), *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005), 272–274, 283, 305, 350.

⁵³ Veskimägi, 102.

⁵⁴ *Ibid.*, 112. 1944. aasta novembri 2. poolel oli bürool kohal esilagu Moskva kolmik: N. Šatalin, G. Perov ja N. Sazõkin, hiljem hakati ka üksikult käima. Vt. lähemalt: Tõnu Tannberg (comp), *EKP KK Büroo istungite regeetid*. 1, kd. 1940–1954 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 72–76.

⁵⁵ Vt. lähemalt: Hilda Sabbo, *Võimatu vaikida. III, Eesti inventuur* (Tallinn: H. Sabbo, 1998), 730.

tõsta kogu töö vajalikule bolševistlikule tasemele”.⁵⁶ Hoopis avameelsemalt aga kõneles liiduvabariigi büroode moodustamise tagamaadest Läti parteijuht J. Kalnbērziņš 6. novembril 1944. aastal toimunud nõupidamisel pärast Moskvast tulekut. Ta teatas kohalolijatele, et G. Malenkovi sõnul loodi büroo abistamiseks liiduvabariigi juhtkonda, et Lätis saaks nõukogude mudeliga liiduvabariik ja lisas: „Kui me sellega ise ei tule sellega toime, leiavad na inimesed, kelle käsi ei värise”.⁵⁷ Seda kindlameelset liini pidigi ellu hakkama rakendama loodav büroo. Leedu büroo loomise tagamaid selgitas M. Suslov 1944. aasta detsembri lõpus Leedu K(b)P KK pleenumil. Moskva emissar põhjendas eraldi büroo loomist tõsiasjaga, et kohalik parteiorganisatsioon ja kaader on liiga noored ja kogenematud täitmaks liiduvabariigi ees seisvaid „erakordselt suuri ja keerulisi” ülesandeid. Seetõttu moodustaski ÜK(b)P KK kohaliku parteiorganisatsiooni abistamiseks liiduvabariigi büroo kasvatamiseks üles kohalikku kaadrit ning tugevdamaks parteiorganisatsioone. Tähelepanuväärne on asjaolu, et M. Suslov ei salanud, et liiduvabariigi büroo on „ajutine organisatsioon” ning ta viitas ka varasemale praktikale taoliste institutsioonide rakendamisest nõukogude võimu üleehitamisel (Taga-Kaukaasia Büroo, Kaukaasia Büroo).⁵⁸

Tähelepanuväärne oli ka kõrge Moskva emissari esimene avalik esinemine Eesti NSV parteiladviku eest detsembri alguses 1944. aastal. Nikolai Šatalin teatas kohe oma sõnavõtu alguses, et Eestis on vaja lähiajal kehtestada „tõeline nõukogude kord”. Ta tunnistas, et nõukogude võim küll eksisteerib oma kõikides avaldusvormides Eesti NSV territooriumil, kuid see ei ole veel lõplikult „kindlustunud”. Lisaks teatas ta kohalolijatele, et Nõukogude võim tuli Eestisse 1940.–1941. aastal „mõneti erilisel moel”, mille all ta mõtles seda, et ei toimunud „kodanliku korra” põhjalikku lammutamist. 1941. aastaks jäi palju „kodanlikku” alles, sakslased taastasid palju ning lisasid sinna juurde veel „fašistlikud elemendid”.

N. Šatalini meelest oli Eesti NSV-s veel alles neid inimesi, eriti kodanlikke natsionaliste, kes töötavad vastu uue korra kehtestamisele. Liiduvabariigi juhtivate töötajate hulgas olevat aga küllalt neid, kes arvavad, viidates eesti rahva erisusele, et uut korda on võimalik juurutada „kedagi puutumata, mitte kellegagi tülli minnes”. See on ülimalt ekslik lähenemine, tões Moskva emissar. Küllalt palju on ka neid, kes arvavad, et vajadust tõhustada kodanlike natsionalistide vastast võitlust on ülepaisutatud, sest Eestis ei saa midagi erilist juhtuda. Ka selline lähenemine pole õige. Vaenlase suhtes tuli valvel olla. Äärmiselt oluliseks ülesandeks pidas N. Šatalin kaadri tugevdamise ja puhastamise küsimust.⁵⁹

Seega oli edasise tegevuse suund Moskva emissari poolt üsna selgelt paika pandud. Moskva suuniseid mõistis hästi ka Eesti NSV välisasjade rahvakomissar Hans Kruus, kes oli veendunud, et „Nõukogude Eesti suures ülesehitustöö programmis seisab esikohaliste küsimuste hulgas meie inimese, kogu meie ühiskonna poliitiline, ideoloogiline, vaimne kujundamine”. Kruusi sõnul vajati „uut inimest, kes oleks vaba eelmise, kodanlike korra, eriti aga fašismi poolt sisendatud ja levitatud mürgiste eelarvamuste köidikuist”. H. Kruus tões, et ÜK(b)P KK on kodanliku natsionalismi vastu võitlemise esmatahtsaks ülesandeks tõstnud, mida tuleb võtta suure tõsidusega. Ta kutsus kõiki üles, et „puhtaks küürida meie ühiskond vaimselt fašismi ja kodanlike natsionalismi saastast”.⁶⁰

Eesti NSV juhid suhtusid Moskvast saadetud emissaridesse suhteliselt kahtlustavalt, kuna saadi suurepäraselt aru, et tegemist on kontrolliorganiga. Kuid arvestatavat vastasseisu liiduvabariigi

⁵⁶ N. Karotamme ettekanne EK(b)P KK pleenumil, 1. detsember 1944, ERAF 1.4.104, 10.

⁵⁷ Swain, 65.

⁵⁸ M. Suslovi sõnavõtt Leedu K(b)P KK pleenumil, 30. detsember 1944. – Tininis, 261–262.

⁵⁹ N. Šatalini sõnavõtt EK(b)P KK pleenumil, 2. detsember 1944, ERAF 1.4.107, 152–157.

⁶⁰ H. Kruusi sõnavõtt EK(b)P KK pleenumil, 2. detsember 1944, ERAF 1.4.107, 32–37.

juhtkonna ja büroo vahel ei kujunenud. Tundub, et N. Karotamm ja N. Šatalin leidsid paljudes küsimustes ühise keele. N. Šatalin liiduvabariigi valitsemisse väga jõuliselt ei sekkunud. Seda hoiakut järgis ta ka Lätis ning põhimõtteliselt sama moodi käitus ka Leedu Büroo esimees Mihhail Suslov. Viimane tõdes ühes oma Moskvasse saadetud ettekandes, et esialgu olid suhted kohalike juhtidega küllalt „jahedad” ning Leedu NSV parteijuht Antanas Sniečkus olevat temalt kohe otse küsinud: kas nüüd hakkavad juhtivat rolli liiduvabariigis etendama „vene seltsimehed”? Mõne aja pärast – kui selgus, et kohaliku juhtkonda tagaplaanile ei tõrjuta – olevat suhted normaliseerunud. Vassili Rjazanov aga teatas Moskvasse, et ei pidanud vajalikuks alguses üleliidulise büroo koosolekuid kokku kutsuda,⁶¹ et mitte tekitada kohalikus juhtkonnas usaldamatuse tunnet. Nii võiski V. Rjazanov tõdeda, et kõik büroo soovitusel võeti arvesse ning vajalikud otsused tehti ära „Läti K(b)P KK ja Läti NSV Ministrite Nõukogu kätega”.⁶²

G. Perov juhtimisstiil oli aga hoopis teistsugune. Tema ajal käis Eesti Büroo pidevalt koos ja arutas ka küllalt teisejärgulisi küsimusi. Perov pidas oma kohustuseks ka hoopis rohkem ettekirjutisi teha. Nii näiteks võeti vastu otsus, mis kohustas liiduvabariigi juhtkonda osalema massiüritustel. 1946. aastal arutati bürool ka ajakirja/almanahhi „Mood” küsimust – see oli üks osa G. Perovi ja teiste Moskvast saadetud kaaskondlaste võitlusest „kohaliku natsionalismiga”. Tähelepanelik ideoloogiavalvur olid almanahhis avastanud sini-must-valge värvikombinatsiooni, misjärel võeti arutusele ka väljaande sisu. Tubli ideoloogiavalvur oli August Kelberg, kes almanahhi küsimuse esilekerkimise tagamaadest kõneles 1950. aasta märtsipleenumil. A. Kelberg ütles sel parteilisel foorumil, pöördudes Eduard Pälli poole, järgmist: „Kui ma tulin 1946. a sõjaväest ja olin EK(b)P Keskkomitee ajakirjandussektori juhataja, toodi minu lauale üks ajakiri, mida andis välja Rakendus kunsti Instituut. See ajakiri oli välja antud endise kodanliku lipu värvides ja ei kujutanud endast vähimatki kunstilist väärtust. Oma võimupiire ületades keelasin selle ajakirja ära. Pärast seda algas põrgutants, jooksis kohale Adamson-Eric, kaebas Karotammele, kutsuti kokku nõupidamine. 15 minutit enne nõupidamist lugesite teie mulle ette sm. Karotamme kirja selle ajakirja asjus. Seal oli kirjutatud, et ei tohi anda võimalust sekkumiseks inimestele, kes kunstist mitte midagi ei jaga, vaid on vaja ise juhtida, ning te soovitasite mul nõupidamisel vait olla. Ma ütlesin, et kui seda nõuab EK(b)P KK I sekretäri prestiiž, siis ma vaikin, kuid jään oma arvamuse juurde. KK nõupidamisest võtsid osa ÜK(b)P KK esindaja sm Buzulukov ja sm Käbin. Nad mõistsid selle ajakirja hukka ning pärast sm Perovi sekkumist õnnestus meil selle ajakirja trükiladu hävitada ning teda mitte välja anda, ent tiraaž oli 50 000”.⁶³

A. Kelbergi juttu täpsustavad ÜK(b)P KK Eesti Büroo enda dokumendid, millest selgub, et Buzulukov oli G. Perovi probleemi olemusest informeerinud 4. juulil 1946. aastal teatades, et almanahhi „Mood” sellisel kujul väljaandmist võib käsitleda kui reaktsiooniliste jõudude demonstratsiooni. Nimetatakse, et almanahhis pole kujutatud mitte ainult sini-must-valget värvikombinatsiooni, vaid ka natsistliku Saksamaa lipuvärve. G. Perov on aga omalt poolt kirjale lisanud märke, et võtta küsimus arutlusele büroo koosolekul 31. juulil.⁶⁴ A. Kelbergi poolt nimetatud nõupidamine aga toimus juba 8. juulil tollase ideoloogiasekretäri E. Pälli juures, kus olevat kohal olnud KK aparadi töötajad, Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja Johannes Semper, Adamson-Eric ja „kutsutud naised”.⁶⁵ Almanahhi kunstilist taset hinnati madalaks ning süüks pandi

⁶¹ Esimese pooleteise aasta jooksul pidas ÜK(b)P KK Läti Büroo ainult ühe koosoleku.

⁶² Зубкова, „Советский фактор,” 194–211; Зубкова, „Москва и Балтия,” 266–283.

⁶³ „A. Kelbergi sõnavõtt EK(b)P KK VIII pleenumil, 1950,” *Akadeemia* nr. 5 (1999): 1089–1990. Vt lisaks: Kalev Tammistu, „Tasalülitamine 29,” *Õhtuleht*, 12. juuni 1989; Uno Liivaku, *Eesti raamatu lugu* (Tallinn: Monokkel, 1995), 221–222.

⁶⁴ N. Buzulukov G. Perovile, 4. juuli 1946, RGASPI 598.1.7, 86.

⁶⁵ N. Buzulukov G. Perovile, 8. juuli 1946, RGASPI 598.1.7, l 87.

vanade Saksa ja Prantsuse ajakirjade kopeerimist. Aga kõige olulisemateks ekspertideks olid „kutsutud naised” – propagandaosakonna tehnilised naistöötajad, kes andsid almanahhile „õiglase” hinnangu: „See on nagu süljelärakas nõukogude naise näkku”.⁶⁶ N. Buzulukovi sõnul oli nõupidamise lõpus teatanud Eduard Päll ka N. Karotamme seisukoha, kes olevat almanahhi taset samuti madalaks pidanud ning leidnud, et selle väljaandmine ei tule kõne alla. Tulemuseks oligi almanahhi tiraaži konfiskeerimine ja hävitamine. Oma ettekande lõppu lisas N. Buzulukov aga ettepaneku: koostada lõpuks album, mis vääriks tõepoolest nõukogude naise tähelepanu.⁶⁷ ÜK(b)P KK Eesti Büroo aga kinnitas oma protokollilises otsuses, et sini-must-valge värvikombinatsiooni kasutamisega on vastu tulnud „nõukogude võimu vaenlaste kodanlik-natsionalistlikele tunnetele”.⁶⁸

Ka Leedu Büroo esimees V. Štšerbakov oli oma eelkäijast M. Suslovist pretensioonikam ja ambitsioonikam tegelane, kes pidas end häbenemata liiduvabariigi tegelikuks valitsejaks ega püüdnudki kohalike oludega arvestada.⁶⁹

Moskva silmis täitsid liiduvabariikide bürood Baltikumis oma ülesande 1947. aasta kevadeks. Küsimust arutati esmalt Orgbüroos 19. märtsil 1947 ja sellele järgnes 24. märtsi 1947. aasta Poliitbüroo otsus, millega likvideeriti liiduvabariikide bürood Eestis, Lätis, Leedus. Otsuses tõdeti, et „võttes arvesse juba tehtud tööd partei-, nõukogude- ja majandusjuhtkondade tugevdamiseks” on bürood oma ülesanded täitnud ning edaspidi võivad neid funktsioone juba vahetult täita liiduvabariikide kommunistlikud parteide keskkomiteed.⁷⁰ Ka A. Panksejev on rõhutanud, et Eesti Büroo likvideeriti siis kui „vabariigi parteiorganisatsioon oli omandanud vajalikke juhtimiskogemusi”.⁷¹ Tõepoolest, laiemas plaanis võib seda sammu vaadata ka selliselt, et Moskva jaoks oli uue võimu alusmüür rajatud – teatud üleminekuperiood sovetiseerimisprotsessis oli lõppenud, Kremli usaldati juba kohalikke võimureid ja võimuaparaati ning enam polnud vaja sellist kontrolli- ja abistamisinstantsiooni.

Büroode lõpetamine 1947. aasta kevadel ei ole siiski ilmselt juhuslikult valitud aeg. Tundub, et siin on otsene side 1947. aasta veebruaris toimunud liiduvabariikide ülemnõukogude valimistega, mida käsitleti kui ühte olulist sammu uue võimu formaalsel legitimeerimisel. Esimesel nõukogude aastal (1940–1941) ei jõutud okupeeritud Balti riikides „tõelisi” valimisi läbi viia; Eestis piirduti üksnes II Riigivolikogu valimistega ning kohalikud valimised jäid üldse toimumata. Seetõttu tõstatus sõja lõppedes valimiste küsimus kohe päevakorraks. Uued valimised oli vaja läbi viia kogu NSV Liidu territooriumil. Kui NSV Liidu enamikus liiduvabariikides viidi valimised läbi 1947. aastaks, siis Balti liiduvabariikides toimusid kohalike nõukogude valimised alles 1948. aasta alguses.⁷²

Kuna need valimised möödusid ilma suuremate vahejuhtumiteta, siis süvenes Moskvas arusaam, et olukord kohtadel on liiduvabariikide juhtkonna kontrolli all. Et territooriumi sovetiseerimise ja nõukogude võimu legitimeerimise seisukohast olid valimised – ehkki tüüpilised sovetlikud ühe kandidaadiga ja ette kindlaksmääratud tulemusega valimised – oluliseks aktsiooniks, siis püüdsid võimud neid ka väga põhjalikult ette valmistada. Sõjajärgsed valimised olid tähtsad ka

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Зубкова, „Советский фактор,” 199.

⁶⁹ Tininis, 101.

⁷⁰ ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus, 24. märts 1947. – ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 23.

⁷¹ Panksejev, *Suure heitluse*, 94. Mainimata aga jäetakse, mis aastal Eesti Büroo likvideeriti.

⁷² Nõukogulik valimiste käsitletus vt: Eerik-Juhan Truuväli, *Valimisõigus ja valimised Eestis 1917-1980*, 2. osa (Tallinn: Eesti Raamat, 1986).

propagandistlikust aspektist vaadatuna, nad pidid kinnitama avalikkusele ja maailmale, et nõukogude võim on hiljuti okupeeritud aladel lõplikult kinnistunud. Samas oldi valmis ka võimalikeks eksessideks, eriti 1947. aasta Ülemnõukogu valimiste ajal. Enamikku valimisjaoskondi pandi julgustama sõjaväeosad.⁷³ Üheks valvajaks oli ka hilisem NSV Liidu kaitseminister marssal Dmitri Jazov.⁷⁴

Eesti NSV Ülemnõukogu 2. koosseisu saadikud valiti 1947. aasta veebruaris. Liiduvabariigi seadusandlikku organisatset valiti kokku 100 saadikut, kusjuures poolthääletanute protsendiks oli ametlikel andmetel 96,17 ning hääletamas käis 99,33% valimisõiguslikest kodanikest.⁷⁵ Kuid samal aastal toimunud NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel oli vastalisi veelgi rohkem. Tollaste ametlike andmete järgi oli Eestis vastuhääletajate protsent kõige suurem terves NSV Liidus – 5,6%. 1947. aasta NSV Liidu Ülemnõukogu valimistel oli ametlikel andmetel vastuhääletajaid kogu Nõukogude Liidus kokku 820 000 inimest ehk 0,81%.

Tollastes julgeolekuorganite infomatsioonides, mis kajastasid elanikkonna meeleolusid, võis sageli lugeda teateid valimistel mitteosalemise kohta. Tartu Ülikooli matemaatikaprofessori Jaan Sarve juures käisid agitaatorid valimiste päeval neljal korral, kuid õppejõud teatas nendele: „Ma ei ole nõukogude võimu vastu, see maksab head palka mu töö eest. Kogu minu pere juba hääletas, kuid mina ei lähe valima, kuna valimised on vabad”. Nii ei jäänudki Eesti NSV julgeolekuministeriumi eriteates muud üle kui tõdeda: „Sarv ei hääletanudki”.⁷⁶ Julgeolekuorganid fikseerisid üksikasjalikult ka kõik valimisedelitele tehtud „nõukogudevastased” juurdekirjutused, arvet peeti ka nende valimisjaoskondade üle, kus vastuhääletajate arv osutus „küllaltki märkimisväärseks”. Vastuhääletajate suurt arvu täheldati eelkõige Pärnu- ja Harjumaal. Näiteks 44. valimisringkonnas Pärnumaal käis valimas kokku 7014 inimest ning vastu hääletajaid oli 607 (8,6%) ja kehtetuks tunnistati 120 valimisedelit (1,7%). Harjumaal, kus 24. valimisjaoskonnas kandideeris Arnold Kress, käis valimas kokku 435 inimest, kellest vastu hääletas 87 (20%).⁷⁷ Paljudes teistes piirkondades oli olukord sarnane. Hiljem muidugi neid andmeid „siluti”, et kokku saada enam-vähem sobilik üldpilt.⁷⁸

1947. aasta Ülemnõukogu valimiste tõrgeteta läbiviimine oli nõukogude võimu seisukohalt sõjajärgsetel aastatel eriti oluline just 1939.–1940. aastal okupeeritud territooriumidel, seega ka Balti liiduvabariikides. Valimiste läbiviimine pidi andma nõukogude võimule vormilise juriidilise kinnituse. Kolme Balti liiduvabariigi juhid tulid selle ülesandega toime ja seetõttu polnud ka Moskval enam vaja täiendavat institutsionaalset kontrolli nende üle teostada. Pealegi oli ju algusest peale liiduvabariikide juhtidele teada antud, et büroode näol on tegemist ajutiste institutsioonidega ning pärast valimiste läbiviimist oluks üsna raske ka büroode edasist eksisteerimist olnud põhjendada. Endise olukorra püsimine võinuks pingestada keskuse ja

⁷³ Vt. lähemalt: Tiit Noormets, „Kõik valimisringkonnad ja -jaoskonnad on kaetud valvega ... Nõukogude valimised julgeolekudokumentide peeglis,” *Tuna*, nr. 3 (2004): 79–82.

⁷⁴ Дмитрий Язов, *Удары судьбы: Воспоминания солдата и маршала* (Moscow: Палея, 1999), 94.

⁷⁵ Truuväli, 120.

⁷⁶ ENSV julgeolekuministri asetäitja Mihhailovi eriteade ENSV MN esimehele A. Veimerile, 17.02.1947. ERA R-1.5.154, 195.

⁷⁷ *Ibid.*, 199.

⁷⁸ Sõjajärgsete sovetlike valimiste läbiviimise praktikat ja valimistulemuste võltsimist ei ole seni veel eriuurimustes käsitletud. Iseloomulikuks detailiks on tõsiasi, et valijalt valimisedeli kättesaamise kohta kinnitust ei võetud, kuna seda asendas valimiskomisjoni mäрге. See võimaldas valimiskomisjonil lihtsal moel valimistulemusi võltsida. Vt.: Allan Puur and Liivi Uuet, „Eesti NSV 1940.–1950. aastate valimiste materjalid rahvastikuloo allikana,” *Tuna*, nr. 2 (2010): 63–64.

liiduvabariigi vahelisi võimuvahekordi. 1948. aasta kevadel toimunud kohalikud valimised ei olnud Moskva silmis enam nii olulised – see oli nüüd juba lihtsalt vormistamise küsimus.

ÜK(b)P KK Eesti Büroo likvideerimise järel lahkusid enamik selle institutsiooniga seotud inimesi Eestist. Aga mitte siiski kõik, sest näiteks Nikolai Sutokskist sai EK(b)P KK aparaaditöötaja. Eestis NSV-sse jäi ka teine üleliidulise büroo vastutav töötaja Nikolai Buzulukov, kes teeb hiilgavat karjääri teadlasena, tõustes koguni Eesti NSV Teaduste Akadeemia (TA) akadeemikuks.⁷⁹ Aastatel 1951–1953 oli ta Eesti NSV TA akadeemik-sekretär. 1955. aastal oli ta siiski sunnitud Eestist lahkuma.⁸⁰ Ka Läti ja Leedu büroode enamik töötajaid lahkusid liiduvabariikidest büroode likvideerimise järel. Kuid samuti mitte kõik. Näiteks Leedu Büroo volinikust Vassili Pissarevist sai Leedu NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja.⁸¹

Kuid sellist usaldust, mida näidati 1947. aasta kevadel üles Baltikumi suhtes, ei olnud Kremli kõigi vastliidetud liiduvabariikide suhtes. Iseloomulik on tõsiasi, et samal ajal ei likvideeritud analoogilist Moldaavia bürood, mis oli asutatud 13. märtsil 1945.⁸² Ka Moldaavia Büroo loomisele oli eelnenud arutelu ÜK(b)P KK Orgbüroos ning eraldi otsuse „Elanike seas tehtava poliitilise töö olukorrast ja selle parandamise abinõudest Moldaavia NSV-s” vastuvõtmine 28. veebruaril 1945. aastal.⁸³ Moldaavia Büroo eksisteeris kuni 1949. aastani. Kuid ka seejärel ei jäänud Moskvast olukorraga Moldaavias rahule ning büroo asemel sai Moskva ja Kišinjovi vaheliseks vahelülis ÜK(b)P KK voliniku institutsioon.⁸⁴ Sellekohane otsus võeti vastu 1949. aasta aprillis. Voliniku institutsiooni sisseseadmise põhjenduseks märgitakse, et seda tehti, et tugevdada „sidemeid ÜK(b)P KK ja Moldaavia K(b)P KK vahel”, tagamaks adekvaatse ja õigeaegse informatsiooni laekumist ning tõhustamiseks kontrolli Moskva suuniste täitmise üle.⁸⁵ Moldaavia küsimust oli tegelikult arutatud juba 9. aprilli istungil, kus oli kohal ka liiduvabariigi juhtkond. Sellele istungil öeldi otse välja, et liiduvabariigi juhtkond ei ole suutnud õigeaegselt avastada ega likvideerida „nõukogudevastaseid elemente”, on teinud vigu kaadri kasvatamisel ja paigutamisel ning pole hukka mõistnud mitme kirjaniku ja ajaloolase töid, kus ülistatakse feodaalset Moldaaviat ning antakse vildakas pilt Suure

⁷⁹ Veskimägi, 184.

⁸⁰ N. Buzulukov oli Eestisse tulnud 1946. aastal. ÜK(b)P KK Eesti Büroo likvideerimise järel töötas ta Eesti NSV TA Majanduse Instituudis valmistades ette oma doktoritöö põllumajanduse kollektiviseerimise teemal. 1951. aastal sai temast Eesti NSV TA akadeemik. 1953. aastal aga „avastas” EKP KK tema teaduslikes töödes „tõsiseid poliitilisi vigu”. Tegelikult oli see „süüdimõistmine” seotud asjaoluga, et N. Buzulukov oli oma uurimustes viidanud ka selleks ajaks põlu alla sattunud N. Karotamme sõnavõtte. See toetus sai talle ka saatuslikuks. 1953. aastal kaotas ta oma koha TA-s ja mõne aasta pärast oli ta üldse sunnitud Eestist lahkuma (vt. lähemalt: Olaf Kuuli, *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)* (Tallinn: O. Kuuli, 2007), 138). N. Buzulukovi juhtum on küllalt kõnekaks näiteks, kuidas Johannes Käbin tegutses ja kaadripoliitikat teostas.

⁸¹ Tininis, 102.

⁸² ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus 13. märts 1945. – ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 40, footnote 2. Ka selles otsuses on ühemõtteliselt fikseeritud, et KK büroo otsused on Moldaavia NSV juhtkonnale kohustuslikuks täitmiseks. Büroo esmaste ülesannetena on välja toodud liiduvabariigi juhtkonna „tugevdamine” ja autoriteedi tõstmine, leppimatu võitlus nn. kodanliku natsionalismi vastu, abinõude rakendamine rahvamajanduse taastamiseks, poliitöö tõhustamine ning partei ja nõukogude kaadri kasvatamine „bolševistlikus vaimus”. ÜK(b)P KK Moldaavia Büroo konkreetse tegevuse kohta vt. lähemalt: Валерий Пасат, „Молдавия в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)” – Война 1941–1945 годов. Современные подходы. *Россия в XX веке* (Moscow: Наука, 2005), 199–203.

⁸³ ÜK(b)P KK Moldaavia Büroo aruanne 1. aprill 1945 – 1. november 1946. – Валерий Пасат, *Трудные страницы истории Молдовы 1940-1950-е гг.* (Moscow: Изд. центр «Терра», 1994), 237.

⁸⁴ Moskva rahulolematuse selgeks märgiks oli tõsiasi, et Moldaavia Büroo aruannet arutati eraldi ka 1948. aasta oktoobris ÜK(b)P KK Orgbüroos ning vastu võeti ka eraldi otsus. Vt. lähemalt: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus, 4. oktoober 1948. – Пасат, *Трудные страницы*, 321–327.

⁸⁵ ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus 24. aprill 1949. – ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 38–39.

Isamaasõja sündmustest.⁸⁶ Seega ei olnud ka ÜK(b)P KK Moldaavia büroo suutnud oma ülesandeid täita ning saadeti laiali. Nii saigi uueks Moskva järeelvaatajaks ÜK(b)P KK volinik, kelleks nimetati senine KK inspektor M. Turkin, kes oli ametis kuni 1950. aastani.⁸⁷

Üldisemas plaanis oli büroode institutsiooni kasutamine ilmselt end Kremli võimuladviku silmis õigustanud, sest 1949. aasta veebruaris moodustati Kesk-Aasia ja Kaug-Ida bürood. Veelgi enam – nimetatud Poliitbüroo otsusega võeti vastu ka eraldi ÜK(b)P KK büroo põhimäärus, kus fikseeritud sätted kehtisid kindlasti ka varem eksisteerinud Läti, Leedu ja Eesti büroode puhul.⁸⁸ Kesk-Aasia ja Kaug-Ida bürood siiski pikka aega ei tegutsenud.⁸⁹ ÜK(b)P KK voliniku institutsiooni aga rakendati samal ajal näiteks Usbeki NSV ohjamiseks.⁹⁰

Aastatel 1944–1947 tegutsenud ÜK(b)P KK liiduvabariikide bürood Eestis, Lätis, Leedus (ja Moldaavias) olid seega erakorralised võimuorganid, mille kompetentsi kuulusid sisuliselt kõik liiduvabariikide valitsemisega seotud valdkonnad. Üldistavalt olid kolme Balti liiduvabariigi büroode esmaülesanded järgmised:

- nõukoguliku võimuaparaadi töölerakendamisele kaasaitamine ning kaadri komplekteerimine;
- sotsialistliku majandusmudeli juurutamine, eeskätt maareformi läbiviimine ja eelduste loomine kollektiviseerimiseks ning suurtööstuse edendamiseks;
- vastupanuliikumise mahasurumine ning ühiskonna puhastamine „vaenulikest elementidest“;
- ühiskonna vaimuelu suukorvistamine vastavalt üleliiduliste mallidele;
- liiduvabariikide juhtkondade üle kontrolli teostamine ja keskuse informeerimine.

Lihtsamalt öeldes: büroode ülesandeks oli efektiivse sovetiseerimisprotsessi käivitamine ning võimalikult kiire ellurakendamine, et muuta see lühikese ajaga pöördumatuks protsessiks.

⁸⁶ Ibid., 39–40, footnote 1.

⁸⁷ Ibid., 39.

⁸⁸ ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus 10. veebruar 1949. – ibid., 36–37.

⁸⁹ 1950. aastate lõpus tuldi osaliselt nende ideede juurde tagasi, kuid juba teise kontekstis ning teistsuguseid eesmärke silmas pidades. Selle taga oli nüüd päevakorrale tõusnud kõigi NSV Liidu rahvuste ühtesulamine, mis Nikita Hruštšovi meelest oli pöördumatu protsess. See omakorda aga pidi järk-järgult kaotama vajaduse liiduvabariikide järele, sest rahvuslik-territoriaalse jaotuse asemel pidi hoopis olulisemaks muutuma ühtsete majanduspiirkondade väljaarendamine. Nende ideede valguses tuli ka parteilist juhtimist ümber korraldada silmas pidades just suuremate majanduspiirkondade väljakujundamist. N. Hruštšovi ajal loodigi näiteks Kesk-Aasia liiduvabariikide (Usbeki, Kirgiisi, Tadžiki ja Turkmeeni) parteiliseks juhtimiseks NLKP KK Kesk-Aasia Büroo. Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaaniga jaoks aga moodustati analoogiline NLKP KK Taga-Kaukaasia Büroo. Mõlema büroo loomise esmaseks sihiks ei olnud enam Moskva-poolse kontrolli tõhustamine, vaid silmas peeti eelkõige majanduslikke eesmärke – ühtse majanduspiirkonna väljakujundamist, vähendades liiduvabariikide rahvuslik-riiklikku staatust (Vt. lähemalt: Абдурахман Авторханов, *Империя Кремля* (Moscow: ДИКА-М, 2002), 280–282.

⁹⁰ ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus 28.03.1949. – ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 37–38.